

О. П. Подцерковний,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
завідувач кафедри господарського права
і процесу Національного університету
«Одеська юридична академія»

В. Г. Олюха,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри
цивільно-правових дисциплін Криворізького
факультету Національного університету
«Одеська юридична академія»

УДК 346.62; 347.454.3

ПРО ЗАСТОСУВАННЯ ІНСТИТУТУ БЕЗПІДСТАВНОГО ЗБАГАЧЕННЯ ПРИ РОЗРАХУНКАХ У ПІДРЯДНИХ ВІДНОСИНАХ

Стаття присвячена вирішенню проблем застосування інституту безпідставного збагачення для захисту інтересів замовника щодо стягнення безпідставно сплачених коштів при реалізації договору підяду. Зроблено висновок про те, що неналежне виконання умов договору підяду щодо якості та обсягу виконаних робіт не є підставою для повернення грошей за зобов'язанням з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави.

Ключові слова: зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, договір підяду, стягнення коштів, розрахунки.

Господарські підрядні відносини в основному мають складний та довготривалий характер, що створює об'єктивний ризик можливості виникнення перешкод у їх належній реалізації. У такому випадку може виникнути ситуація, коли одна сторона отримує грошові кошти іншої без відповідного зустрічного майнового надання на користь контрагента. Для нормального функціонування економічного обігу така ситуація потребує належного правового реагування з метою захисту прав потерпілої сторони. Державне регулювання господарських договорів має

бути спрямоване на створення відповідного правового механізму забезпечення взаємних майнових прав суб'єктів господарювання, у тому числі через закріплення положень, що сприяють нормальному руху договірних підрядних зобов'язань. Одним з елементів порядку у відповідному приватноправовому регулюванні є розмежування договірних підстав повернення коштів, отриманих за підрядними договорами, та застосування зобов'язань з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави.

Йдеться про випадки, коли за договором

підряду замовник вимагає від підрядника повернення сплачених коштів із різних причин починаючи від переплати коштів та завершуючи неякісним виконанням підрядних робіт. На перший погляд, за умови підписання договору всі відносини сторін мають підпорядковуватися положенням зобов'язального права щодо договору підряду чи капітального будівництва. Але частина 3 ст. 1212 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України) прямо передбачає поширення положень про безпідставне збагачення (кондиційні зобов'язання) на відносини, що регулюються іншими положеннями ЦК України, зокрема стосовно виконання зобов'язання. Отже, виникає питання про обсяг та випадки застосування зобов'язань з безпідставного збагачення у відносинах, що виникли з договорів, у тому числі підрядного типу.

Законодавець у главі 83 ЦК України не деталізує порядок застосування кондиційного зобов'язання у поєднанні з іншими засобами договірної права. Як наслідок породжується суперечлива судова практика при вирішенні спорів, зокрема щодо розрахунків за договором підряду, виникають умови для порушення прав забудовників. Враховуючи те, що галузь будівництва є однією з провідних галузей економіки, будучи локомотивом загального економічного розвитку, ефективне вирішення цих питань слугує індикатором захищеності прав інвесторів, впливаючи, зрештою, на інвестиційний клімат у країні. Тому необхідним є чітке розмежування кондиційних зобов'язань з іншими охоронними інститутами саме при розрахунках у підрядних відносинах загалом та відносинах щодо капітального будівництва зокрема.

Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави у радянській та сучасній вітчизняній літературі досліджували В. П. Грибанов, В. О. Рясенцев, В. І. Чернишов, К. А. Флейшиць, І. Е. Берестова, О. В. Дзера, О. О. Отраднова, О. В. Старцев, Є. О. Харитонов та інші. Проте порядок застосування таких позадоговірних зобов'язань при конкуренції з іншими правовідносинами щодо захисту порушених інтересів контрагентів при виконанні під-

рядних договорів у науковій літературі практично не розглядався. Усе наведене й обумовлює актуальність цього дослідження.

Метою статті є встановлення умов застосування положень про зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави щодо стягнення сплачених коштів при виконанні договору підряду.

Кондиційне зобов'язання є відносним охоронним позадоговірним правовідношенням зобов'язального типу, за яким особа, що без встановлених законодавством або правомочинном підстав набула або зберегла майно за рахунок іншої особи (потерпілого), несе обов'язок повернути останній безпідставно набуте або збережене майно, а потерпіла особа наділяється правом вимагати від зобов'язаної особи виконання зазначеного обов'язку. Частина 1 ст. 1212 ЦК України визначає як підставу виникнення зобов'язання з безпідставного збагачення сукупність таких умов:

- набуття або збереження майна, що означає, що особа набуває нові цінності, збільшує кількість та вартість належного їй майна або зберігає майно, яке неминуче мало б вибути з її володіння;
- таке набуття або збереження майна відбувається за рахунок іншої особи, тобто внаслідок втрати або недоотримання цього майна іншою особою — потерпілим;
- відсутність правової підстави для набуття або збереження майна за рахунок потерпілого.

Як справедливо зазначав ще В. О. Рясенцев, а згодом підтвердила, наприклад, І. Е. Берестова, об'єктивними умовами виникнення зобов'язань з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави є: 1) набуття або збереження майна однією особою (набувачем) за рахунок іншої (потерпілого); 2) наявність шкоди у вигляді зменшення або збільшення майна у іншої особи (потерпілого); 3) обумовленість збільшення або збереження майна на стороні набувача шляхом зменшення або відсутності збільшення на стороні потерпілого; 4) відсутність правової підстави для вказаної зміни майнового стану цих осіб [1, с. 378; 2, с. 10]. Останнє доцільно було також варіювати у частині доповнення

умовою відпадиння правової підстави, адже у цьому разі зміна майнового стану осіб не відбувається, але мала б відбутися у зв'язку з втратою правової підстави.

Зобов'язання з безпідставного набуття (збереження) майна виникає незалежно від того, що саме стало причиною збагачення набувача: діяння потерпілого, інших осіб або його самого, певна подія.

У тому числі виникнення цих зобов'язань у відносних зобов'язань не виключається. Як справедливо зауважила у цьому зв'язку К. А. Флейшиць, «переміщення майна від однієї особи до іншої може бути досягнута певна, переслідувана при цьому безпосередня мета, але в процесі її досягнення при здійсненні суб'єктивних цивільних прав або виконанні сторонами обов'язків не виключається виникнення безпідставного придбання (збереження) майна як результату невідповідності юридичного змісту цивільного правовідношення його фактичній реалізації» [3, с. 216—217].

Частина 3 ст. 1212 ЦК України поширює положення про безпідставне збагачення також і на вимоги про повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні. Цілком справедливою в цьому зв'язку є думка про можливість застосування положень цієї норми в разі необхідності повернення помилково виконаного за договором, оскільки договірної підстави для платежу на суму переплати не було [4, с. 163; 5, с. 837]. У підрядних відносинах можливе таке, коли замовник помилково сплачує гроші за результат робіт, який вже було оплачено раніше. Питання про повернення виконаного може поставати також і в тому разі, коли до сплати пред'являються витрати, компенсація яких не була передбачена договором підряду або законодавством, та у деяких інших випадках, про які йтиметься далі.

Одним із найпроблемніших є випадок, коли одна із сторін виконала обов'язки, а інша не здійснила зустрічного виконання. Зокрема, виникає запитання, чи можна порушення умов договору з боку підрядника, що тягне зменшення ціни договору, вважати кваліфікуючою обставиною, яка означає, що підста-

ва для платежу «згодом відпала»? Для відповіді на це запитання необхідно проаналізувати зміст відповідних правовідносин.

Примітним є те, що загальна умова, встановлена ч. 1 ст. 1212 ЦК України, звужує застосування норми про кондиційні зобов'язання у договірних зобов'язальних відносинах: отримане однією із сторін зобов'язання підлягає поверненню іншій стороні тільки за наявності ознаки безпідставності такого виконання. Якщо ж договірне зобов'язання не припиняється згідно зі статтями. 11, 600, 601, 604, 605, 606, 607, 609 ЦК України до моменту його виконання, таке виконання має правові підстави (підстави, на яких виникло це зобов'язання). Набуття однією із сторін зобов'язання майна за рахунок іншої сторони в порядку виконання договірного зобов'язання не є безпідставним. Тобто у випадку, коли поведінка набувача, потерпілого, інших осіб або подія утворюють правову підставу для набуття (збереження) майна, ст. 1212 ЦК України може бути застосована тільки після того, як така правова підстава в установленому порядку скасована, визнана недійсною, змінена, припинена або її не було взагалі.

Якщо одна із сторін договору отримує майнові блага від іншої і при цьому порушує умови договору, наслідком порушення зобов'язання однією із сторін договору має бути відшкодування збитків як захід відповідальності. Принциповою ознакою, якою відрізняється зобов'язання порушника відшкодувати збитки, спричинені невиконанням або неналежним виконанням договору, від зобов'язання набувача повернути безпідставно одержане майно, є зміни майнового стану сторін, а також зв'язок між такими змінами та їх причиною. У випадку порушення договірного зобов'язання зазнає шкоди майновий стан потерпілого, а одержання або недержання вигоди порушником стає факультативним наслідком порушення. У випадку безпідставного збагачення збігаються втрати потерпілого із збільшенням майнової маси набувача внаслідок однієї й тієї самої обставини. При цьому вирішальним при стягненні безпідставно набутого

майна слід визнати обсяг набуття майна набувачем, а при стягненні збитків — обсяг втрат майна потерпілим. Відшкодування збитків відбувається за рахунок порушника, що і становить негативний наслідок застосування до нього відповідальності, а повернення безпідставно набутого майна лише відновлює стан потерпілого, що існував до безпідставного збагачення, коли не були порушені його майнові інтереси.

Ці положення не завжди однаково тлумачаться судовими органами, внаслідок чого виникає суперечлива судова практика. Так, у справі за позовом державного підприємства «Донецька залізниця» до спільного підприємства «Агроспецмонтажник» про стягнення безпідставно сплачених за договором підяду коштів господарські суди першої та другої інстанції відмовили у задоволенні позову. Вищий господарський суд України не погодився з висновками судів попередніх інстанцій. При цьому суд касаційної інстанції виходив з того, що суди попередніх інстанцій залишили поза увагою норми ст. 1212 ЦК України, яка передбачає, що особа, яка набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (безпідставно набуто майно), зобов'язана повернути потерпілому це майно. Крім того, суд касаційної інстанції зазначив, що відповідно до частин 2 та 3 ст. 1212 ЦК України, положення частини 1 цієї статті застосовуються при поверненні виконаного однією із сторін у зобов'язанні незалежно від того, чи безпідставне набуття або збереження майна було результатом поведінки набувача майна, потерпілого, інших осіб чи наслідком події [6].

В іншій справі між тими самими підприємствами щодо спору з аналогічного договору на виконання підрядних робіт суд касаційної інстанції виходив з того, що у разі існування між сторонами договірних правовідносин неналежне виконання відповідачем умов договорів може слугувати підставою для відповідальності, а не підставою для повернення коштів відповідно до ст. 1212 ЦК України. Відповідно, були залишені у силі рішення попередніх судових інстанцій про відмову в задоволенні позову [7].

На наш погляд, наявність договірної відповідальності чи кондиційного зобов'язання має визначатись тут виходячи з такого.

Правовою підставою виникнення зобов'язання згідно зі ст. 174 Господарського кодексу України (далі — ГК України), ч. 2 ст. 11, ст. 509 ЦК України можуть бути договори та інші правочини. Зобов'язання з оплати ціни виконаних робіт за договором підяду виникає на підставі сукупності правових підстав: договору, в тому числі узгодженого сторонами кошторису, дій відповідача щодо виконання робіт та правочину з прийняття виконаних робіт — відповідно до ч. 1 ст. 854 ЦК України.

Стаття 843 ЦК України передбачає, що у договорі підяду зазначається ціна роботи або способи її визначення. За ч. 1 ст. 844 ЦК України ціна у договорі підяду може бути визначена у кошторисі. Згідно з частинами 2, 3 ст. 844 ЦК України кошторис є твердим, якщо інше не встановлено договором, зміни до твердого кошторису можуть вноситися лише за погодженням сторін. Аналогічні положення передбачаються у ст. 321 ГК України щодо кошторису у договорі підяду на капітальне будівництво. Таким чином, погодження двома сторонами договору змін до кошторису є зміною умови договору підяду щодо ціни і правовою підставою для відповідної зміни зобов'язання замовника щодо сплати ціни виконаних робіт.

Відповідно до ч. 1 ст. 853 ЦК замовник зобов'язаний прийняти роботу, виконану підрядником відповідно до договору підяду. На практиці прийняття робіт оформлюється відповідним актом, що засвідчує одночасно і виконання робіт підрядником, і їх прийняття. За відсутності акта про прийняття робіт виконання може підтверджуватись іншими первинними документами, що мають доказову силу.

У цьому контексті договір на виконання підрядних робіт, кошторис, акт прийому-передачі виконаних робіт та інші правові документи визначають обсяг зобов'язання замовника з оплати ціни робіт відповідно до умов договору. Перевищення цієї ціни завжди означає поведінку за межами договору, а то-

му неодмінно призводить до безпідставного збагачення підрядника.

Однак безпідставне збагачення у відносинах, що виникли на підставі договору, цим не обмежується.

Як справедливо зазначав В. І. Чернишов, «зобов'язання з безпідставного придбання (збагачення) майна виникають у зв'язку з договірними правовідносинами не тільки тоді, коли однією із сторін помилково виконується неіснуючий договірний обов'язок, набуваючий вид платежу неналежного, а й тоді, коли виконано реальний договірний обов'язок, але зустрічного задоволення не настало тому, що договірне правовідношення припинилося внаслідок об'єктивної неможливості часткового або повного виконання зустрічного договірного обов'язку» [8, с. 92—93].

Таким чином, виходячи зі змісту положень ЦК про безпідставне набуття (збереження) майна отримана підрядником оплата може бути визнана безпідставною у випадках:

- визнання недійсним договору або умов договору щодо обсягу та/або вартості робіт;
- зміни умов договору щодо обсягу та/або вартості робіт — у частині, що не відповідає зміненню умовам;
- нездачі (неприйняття) робіт, якщо законом або договором встановлено право підрядника на одержання оплати залежно від прийняття або неприйняття робіт;
- оплату здійснено помилково — в частині, в якій фактична оплата перевищує належну;
- оплату здійснено понад ціну договору за інших обставин.

Разом із тим, необхідно розмежовувати ці правові наслідки від випадків, коли оплата має бути повернена підрядником замовнику у зв'язку із відступом підрядника від умов договору, що стало результатом неякісного виконання робіт чи їх виконання у меншому обсязі, з одного боку, та у зв'язку з перевищенням суми сплати над обсягом (кількістю) проведених робіт, якщо менший обсяг робіт впливає з умов договору та його кошторису, з іншого боку.

Неналежне виконання підрядником умов

договору, виявлене після визнання робіт виконаними належним чином та їх прийняття, породжує правові наслідки, встановлені положеннями законодавства, що регулюють зобов'язальні та договірні відносини, зокрема — главами 51, 61 ЦК України, главами 24—26 ГК України.

Відповідно до частин 3, 4 ст. 853 ЦК України, якщо після прийняття роботи замовник виявив відступи від умов договору підряду, які не могли бути встановлені при звичайному способі її прийняття, він зобов'язаний негайно повідомити про це підрядника, та у разі виникнення спору між сторонами — кожна із сторін може вимагати призначення експертизи. У випадку якщо за погодженням сторін або в судовому порядку факт допущення відступлення підтверджений, застосуванню підлягають статті 852, 611 ЦК України, ст. 217 ГК України — залежно від наслідків відступу.

У такому випадку замовник залежно від умов договору та фактичних обставин справи має право відмовитися від договору в односторонньому порядку, вдатись до інших оперативних-господарських санкцій або вимагати:

- безоплатного виправлення недоліків;
- відшкодування витрат на виправлення недоліків;
- зменшення плати за роботу;
- розірвання договору;
- зміни договору;
- сплати неустойки (штрафних санкцій);
- відшкодування збитків;
- відшкодування моральної шкоди.

У цьому разі при відступі від умов договору підрядник має бути визнаний таким, що отримав оплату за договором у належному порядку, але своїми діями завдав збитків замовникові, що обумовлює право замовника як компенсацію цих збитків вимагати повернення частини сплачених коштів.

Отже, якщо наслідком відступу підрядника від умов договору підряду є невиконання певних робіт, замовник має можливість захисту своїх порушених прав та інтересів шляхом відшкодування збитків на підставі ст. 611 ЦК України, статей 217, 224—225 ГК

України. Відповідно до ст. 225 ГК України як збитки відшкодовується вартість втраченого майна. Ця норма дозволяє стягнути різницю між завищеною підрядником та належною ціною робіт як втрати замовника, зумовлені порушенням підрядника.

Якщо відступ від умов договору в частині неякісної роботи тягнув би виникнення договірної відповідальності, а відступ від умов договору в частині невиконаної за обсягом роботи тягнув би недоговірне зобов'язання з повернення безпідставно отриманих коштів, тоді виникала б нестабільність у цивільних та господарських відносинах, а договірне правопорушення звужувалось би. В останньому випадку замовник позбавлявся б можливості доводити існування інших збитків, крім зайво сплачених коштів.

Це суперечить принципам розумності, добросовісності та справедливості, закріпленим у ст. 3 ЦК України. Тлумачення законодавства не має ускладнювати захист порушених прав та зменшувати наслідки порушення договору.

Невипадково згадуваний вище В. І. Чернишов писав, що «зобов'язання з повернення безпідставно отриманого відрізняються від інших суміжних правовідносин насамперед тим, що в них протиправне придбання майна відбувається при невинному характері поведінки боржника» [8, с. 92—93]. І навпаки, можливість стягнення шкоди як делікту чи іншого заходу відповідальності, у тому числі у договірному праві, завжди виключає застосування зобов'язань з безпідставного збагачення.

Саме тому згідно зі ст. 320 ГК України, якщо підрядник не береться своєчасно за виконання договору або виконує роботу на-

стільки повільно, що закінчення її до строку стає явно неможливим, замовник має право вимагати розірвання договору та відшкодування збитків. У даному разі йдеться саме про відшкодування збитків, а не про повернення зайво сплачених коштів, коли посилалися б на те, що роботи взагалі не проводилися і кошти є безпідставно отриманими.

У разі ж коли відповідно до погодженого між сторонами кошторису та умов договору замовник сплатив підряднику більше, ніж це впливає з його змісту, в тому числі у зв'язку з неправильним обрахуванням сторонами, збільшенням на вимогу однієї із сторін без належного погодження між сторонами чи із неправомірним урахуванням ринкових обставин, тоді правова підстава для перерахування коштів має бути визнана відсутньою (такою, що відпала), а вимога щодо повернення сплачених замовником коштів має ґрунтуватися на положеннях глави 83 ЦК України.

З огляду на викладене вище можна дійти таких висновків.

1. За умови існування між сторонами договірних підрядних правовідносин неналежне виконання обов'язків однією із сторін є підставою для відповідальності за порушення зобов'язання. Неналежне виконання умов договору щодо обсягу та якості виконаних робіт не є підставою для повернення грошових коштів відповідно до ч. 3 ст. 1212 ЦК України.

2. Виникнення зобов'язань щодо повернення безпідставно отриманих коштів згідно з главою 83 ЦК України обумовлюється випадком, коли сума сплати перевищує погоджені у договорі підряду (кошторисі) обсяг та вартість робіт.

Список використаних джерел

1. Советское гражданское право / В. Г. Вердников, Н. А. Безрук, А. Ю. Кабалкин и др. ; отв. ред. В. А. Рясенцев. — М. : Юрид. лит., 1965. — Т. 2. — 503 с.
2. Берестова І. Е. Зобов'язання набуття, збереження майна без достатньої правової підстави : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / І. Е. Берестова. — Х., 2004. — 21 с.
3. Флейшиц Е. А. Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения / Е. А. Флейшиц. — М. : Госюриздат, 1951. — 239 с.

4. Отраднава О. О. Недоговірні зобов'язання в цивільному праві України : навч. посіб. / О. О. Отраднава. — К. : Юрінком Інтер. — 2009. — 240 с.
5. Харитонов Е. О. Гражданское право Украины : учебник / Е. О. Харитонов, А. В. Старцев, Е. Н. Харитонova. — 3-е изд., перераб. и доп. — Х. : Одиссей, 2007. — 920 с.
6. Справа № 5006/18/13/2012 [Електроний ресурс]. — Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua>.
7. Справа № 5006/16/54/2012 [Електроний ресурс]. — Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua>.
8. Чернышев В. И. Обязательства из неосновательного приобретения или сбережения имущества : учеб. пособ. / В. И. Чернышев. — Ярославль : Ярославский гос. ун-т, 1977. — 103 с.

Подцерковный О. П., Олюха В. Г. О применении института неосновательного обогащения при расчетах в подрядных отношениях.

Статья посвящена решению проблем использования института неосновательного обогащения для защиты интересов заказчика о взыскании безосновательно уплаченных средств при реализации договора подряда. Сделан вывод о том, что ненадлежащее выполнение условий договора подряда по качеству и объему выполненных работ не является основанием для возврата денег на основании обязательства по приобретению, сбережению имущества без достаточного правового основания.

Ключевые слова: обязательства из приобретения, сбережения имущества без достаточного правового основания, договор подряда, взыскание средств, расчеты.

Podtserkovnyi O. P., Olyuha V. G. About the application of irregular acquisition of property institute for settlements in contractor's relations.

Article is devoted to consideration of the problems by using of institute of irregular acquisition of property to protect the interests of the customer regarding the recovery of the funds paid to the judicial system and implementation of the contract award. It is concluded that the improper performance of the contract and on the quality and volume of work performed is not grounds for a refund on the basis of on obligations Related to Acquisition, Storage of Property without Sufficient Legal Ground.

Key words: obligation in connection with finding, preservation of property without a sufficient legal ground, contractor's agreement, contract of work and labor.